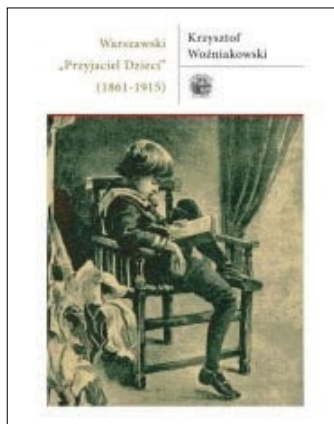

Michał Rogoż

Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

ORCID: 0000-0002-8041-0610

Wielki przyjaciel polskich dzieci
epoki Pozytywizmu i Młodej Polski
(Krzysztof Woźniakowski, *Warszawski „Przyjaciel
Dzieci”* (1861–1915). *Próba monografii*, Opole:
Wydawnictwo Scriptorium, 2025, ss. 308)

Warszawski „Przyjaciel Dzieci” (1861–1915) to jedno z najdłużej ukazujących się czasopism dla dzieci i młodzieży w historii polskiej prasy. Jego długowieczność jest szczególnie imponująca uwzględniając realia rynku wydawniczego drugiej połowy XIX i początku XX w. Tytuł ten stanowi autentyczny dokument historii okresu zaborów oraz rozwoju polskiego piśmiennictwa przeznaczonego dla młodych czytelników, a także jest świadectwem ewolucji technik i mód prasowych w XIX i początkach XX w. Warto podkreślić, że w tamtym okresie wiele dzieł literackich pojawiało się po raz pierwszy w postaci utworów w odcinkach publikowanych na łamach tytułów prasowych, a dopiero później były one drukowane jako samoistne wydawniczo książki. Tym samym zawartość licznych czasopism tamtego okresu przedstawia istotny obraz literacki danej epoki.

Na pewno jest rzeczą zaskakującą, że tak ważne i żywotne pismo w dziejach czasopiśmiennictwa dla dzieci i młodzieży jak „Przyjaciel Dzieci” nie doczekało się do tej pory własnej monografii. Lukę tę doskonale wypełnia rozprawa Krzysztofa Woźniakowskiego nazwana przez autora nader skromnie „próbą”. W strukturę książki wkomponowane zostały fragmenty artykułów o poszczególnych fazach rozwojowych pisma publikowane przez autora wcześniej w czasopismach naukowych¹ i samostatnych wydawniczo tomach². Do pewnego stopnia opracowanie stanowi zatem scalenie dawniejszych wypowiedzi traktujących w sposób bardziej szczegółowy o poszczególnych okresach funkcjonowania warszawskiego „Przyjaciela Dzieci”. Tworzy jednak wizję spójną, dopełnioną nowymi ustaleniami, uwzględniającą pełną historię periodyku.

¹ K. Woźniakowski, *Pierwsze lata warszawskiego „Przyjaciela Dzieci”* – w kręgu Fryderyka Henryka Lewestama i współpracowników (kwiecień 1861–czerwiec 1865), *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia* 2015, t. 13, s. 75–109; tenże, *Poligraf redaktorem. Warszawski „Przyjaciel Dzieci” czasu redakcji Emila Skińskiego* (wrzesień 1890–czerwiec 1892), *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia* 2016, t. 14, s. 236–253; tenże, *Warszawski „Przyjaciel Dzieci” w epoce rozkwitu – redakcja Jana Kantego Gregorowicza* (kwiecień 1867–wrzesień 1890). Cz. 1. Charakterystyka ogólna. Teksty literackie, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2016, t. 19, z. 1, s. 43–70; tenże, *Warszawski „Przyjaciel Dzieci” w epoce rozkwitu – redakcja Jana Kantego Gregorowicza* (kwiecień 1867–wrzesień 1890). Cz. 2. W kręgu popularyzacji wiedzy. Oceny i podsumowania kadencji, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2016, t. 19, z. 2, s. 45–63; tenże, *Warszawski „Przyjaciel Dzieci” pod redakcją Jana Skińskiego* (lipiec 1892–marzec 1911). Cz. 1. Charakterystyka ogólna. Teksty literackie, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2019, t. 22, z. 4, s. 45–77; tenże, *Warszawski „Przyjaciel Dzieci” pod redakcją Jana Skińskiego* (lipiec 1892–marzec 1911). Cz. 2. W kręgu popularyzacji wiedzy i rozrywki. Ocena pisma przez współczesnych, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2020, t. 23, z. 1, s. 51–67; tenże, *Po podziale czasopisma: „Przyjaciel Młodzieży” i „Przyjaciel Dzieci” w ostatnich miesiącach przedwojennych* (styczeń–lipiec 1914), „Rocznik Towarzystwa Naukowego Płockiego” 2020, vol. 12, s. 393–420; tenże, *Warszawski „Przyjaciel Dzieci” pod redakcją Wacława Podwińskiego* (marzec 1911–maj 1913), *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia* 2020, t. 18, s. 62–85; tenże, *Ostatnie 15 miesięcy. „Przyjaciel Młodzieży” i „Przyjaciel Dzieci” w okresie I wojny światowej* (sierpień 1914–październik 1915), „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2021, t. 24, z. 2, s. 49–74.

² Wymienić tutaj można m.in.: K. Woźniakowski, „Okres jednak przejściowy jeszcze”. *Warszawski „Przyjaciel Dzieci” podczas redakcji Władysława Ludwika Anczyca* (lipiec 1865–marzec 1867), [w:] *Poetyka losu i historii, Profesorowi Tadeuszowi Budrewiczowi w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, red. K. Gajda, R. Stachura-Lupa, K. Wądołny-Tatar, Kraków 2017, s. 405–424; tenże, *Najkrótsza kadencja. Warszawski „Przyjaciel Dzieci” pod tymczasową redakcją Stefana Krzywoszewskiego* (maj–grudzień 1913), [w:] *Od modernizacji do mediosfery. Meandry transformacji w komunikowaniu*, Kraków 2020, s. 383–405; M. Kolasa, K. Woźniakowski, M. Rogoż, *Prasa dla dzieci i młodzieży 1824–1918*, t. 1: *Dzieje wydawnicze*, Kraków 2018; M. Rogoż, K. Woźniakowski, S. Kwiecień, *Prasa dla dzieci i młodzieży 1824–1918*, t. 2: *Zawartość, dodatki prasowe, prasa religijna*, Kraków 2018.

Układ monografii jest przejrzysty i oparty na schemacie chronologicznym. Główne rozdziały poświęcono czterem najważniejszym okresom w historii funkcjonowania pisma, związanym z jego powstaniem i rozkwitem, próbą przeobrażeń w zmieniających się realiach czytelniczych modernizmu, podziałem na dwa równoległe pisma przeznaczone dla młodszych i starszych, wreszcie ostatnim epizodem działania w czasie I wojny światowej. Autor podkreślił przy tym, że o ile w pierwszej fazie był to fenomen oparty głównie na pomysłach literackich autorów związanych ideowo z pozytywizmem, o tyle po 1891 r. stanowił już rodzaj przedsiębiorstwa zarządzanego przez poligrafów, a redagowanego przez grono literackie na stałe związane z czasopiśmem, które wyodrębniło funkcję kierownika literackiego.

Przemiany w zawartości periodyku ukazane zostały w szerszym kontekście historycznym oraz kulturowym, uwzględniającym zarówno zmiany w polityce rosyjskiego zaborcy, jak i ewolucję poglądów pedagogicznych, z czym wiązała się zmiana metod kształcenia i wychowywania oraz rozwój nowych aktywności, np. sportu, techniki czy skautingu. Dodatkowo funkcjonowanie pisma zostało przedstawione na szerszym tle przemian rynku czasopiśmienniczego na ziemiach polskich³. Warto w tym miejscu podkreślić, że zasięg warszawskiego „Przyjaciela Dzieci” pomimo różnych perturbacji wykraczał znacznie poza granicę zaboru rosyjskiego, pełnił on zatem rolę ważnego łącznika kulturowego spajającego młodych Polaków z ziem znajdujących się wówczas pod różną jurysdykcją.

Kolejne podrozdziały ukazują działalność pisma za kadencji poszczególnych redaktorów naczelnych. Autor w krótki sposób przedstawia ich sylwetki. Omawia zagadnienia organizacji pracy pisma oraz charakteryzuje ich zawartość treściową, wskazując elementy stałe, jak i te podlegające fluktuacji w kolejnych latach, co wynikało zarówno ze względów ideowych, osobistych preferencji poszczególnych redaktorów naczelnych, ograniczeń nakładanych przez cenzurę, a do pewnego stopnia także ze zmieniających się mód czytelniczych. Ta druga kwestia wyodrębniona została na podstawie skrupulatnej analizy spisów treści zawartych

³ Odwołuje się przy tym do opracowań syntetycznych, poczynając od Piotra Chmielowskiego, *Czasopisma polskie dla młodego wieku*, [w:] *Encyklopedia wychowawcza*, t. 3, Warszawa 1885, s. 140 przez teksty traktujące o historii prasy: Z. Kmiecik, *Prasa warszawska w okresie pozytywizmu (1864–1885)*, Warszawa 1971; *Prasa polska w latach 1864–1918*, red. J. Łojek i in., seria: *Historia prasy polskiej*, t. 2, Warszawa 1976, a także poświęcone historii literatury (K. Kuliczowska, *Literatura dla dzieci i młodzieży w latach 1864–1918: zarys monograficzny: materiały*, Warszawa 1975; *Obraz literatury polskiej XIX i XX wieku*, w tym *Seria III Literatura krajowa w okresie 1831–1863*, *Seria IV Literatura polska w okresie realizmu i naturalizmu*, a także *Seria V Literatura okresu Młodej Polski*, Warszawa 1966) i oświaty (R. Wroczyński, *Dzieje oświaty polskiej 1795–1945*, Warszawa 1987).

w kolejnych rocznikach, w których strukturalne podziały często akcentowały hierarchię określonych zagadnień czy grup tematycznych. Szczególnie ciekawe wydają się w tym kontekście zestawienia tabelaryczne kwantyfikujące wspomniane zjawisko w odniesieniu do określonych okresów

działania czasopisma pod konkretnym zarządem redakcyjnym. Mamy tutaj zarówno listy ważniejszych utworów prozatorskich publikowanych w odcinkach, jak i rankingi autorów w odniesieniu do poszczególnych rodzajów literackich, wreszcie rankingi ukazujące częstotliwość pojawiania się poszczególnych gatunków czy zagadnień. Umożliwiają one w prosty sposób studia komparatystyczne nad tematem i unaoczniają zmieniające się w toku istnienia pisma trendy kształtujące zainteresowania poszczególnych pokoleń odbiorców. Autor podkreśla dla przykładu pozytywistyczne założenia periodyku w okresie jego największego rozkwitu za czasów redakcji Jana Kantego Gregorowicza. Jednym z założeń było wówczas preferowanie utworów pisanych prozą z wykluczeniem wątków fantasmagorycznych i baśniowych, które uznawane były za szkodliwe dla rozwoju społecznego młodego człowieka (s. 77). Nie rezygnowano wprawdzie całkowicie z publikowania utworów fantastycznych, ale ograniczano je do zyskującej popularność gatunkową prozy science-fiction spod znaku Juliusza Verne'a (s. 82–83).

Inną cechą charakterystyczną tamtego okresu było ograniczenie działów historycznych i geograficznych wynikające z polityki cenzuralnej zaborcy. Wynikiem tego stało się zatem paradoksalne przedstawianie tematów egzotycznych i odległych w czasie i przestrzeni, kosztem opisów lokalnych dziejów i lokalnej topografii. Znajomość geografii powszechnej i historii starożytnej przedkładano nad systematyczny wykład dziejów własnego narodu i opisy rodzimych krajobrazów.

W monografii wiele miejsca poświęcono rozmaitym inicjatywom wspomagany przez warszawski tygodnik, takim jak literackie konkursy czy seryjne publikacje książkowe wydawane pod patronatem. Autor podkreśla, że warszawskie pismo bodaj jako pierwsze w polskiej przestrzeni prasowej zorganizowało konkurs na utwór dla dzieci i młodzieży w trzech kategoriach: powieści, artykułu popularnonaukowego i powiastki lub bajki dla młodszych czytelników (s. 88–89). Ważnym wątkiem, który porusza Krzysztof Woźniakowski jest wzrastająca krytyka pisma, które stało się w drugiej połowie XIX w. liderem na rodzimym rynku oraz swoistym wzorcem publikacji treści dla dzieci i młodzieży. Pod koniec stulecia zaczęto jednak wysuwać oskarżenia pod adresem „Przyjaciela Dzieci” o anachroniczność, ukazywanie negatywnych wzorców osobowych, klerykalizm a nawet akcenty ksenofobiczne i rasowe. Wiązało się to z pewnością ze

stosunkowo wolnym przyswajaniem nowinek istotnych z punktu widzenia zmieniającej się epoki literackiej.

Pewnym mankamentem opracowania jest brak omówienia szaty graficznej „Przyjaciela Dzieci”, która stanowiła ważny element zawartości pisma sygnowanego w pewnym okresie jako tygodnik ilustrowany⁴. W praktyce było to drugie obok „Magazynu dla Dzieci” warszawskie pismo na szeroką skalę wykorzystujące ilustracje zamawiane u uznanych artystów, takich jak Wojciech Gerson, Franciszek Tegazzo, Franciszek Kostrzewski czy Ksawery Pilatti. Poświęcenie uwagi temu zagadnieniu byłoby tym bardziej cenne, że wspomniane czasopismo ewoluowało w czasie zmieniając wydawcę i będąc świadkiem niezaprzeczalnego postępu metod poligraficznych w ciągu ponad półwiecza swojego funkcjonowania. Skromnym ekwiwalentem takiego rozdziału pozostaje zbiór ilustracji publikowany na końcu opracowania ukazujący m.in. strony tytułowe czasopisma z różnych lat z odmiennymi formami winiet, jak również konterfekty niektórych redaktorów naczelnych.

Jeśli chodzi o stronę graficzną samej monografii, to pomimo przejrzystych zasad stosowania poszczególnych czcionek, wydanie ma charakter skryptowy z wąskimi marginesami i roboczo potraktowanymi projektami tabel. Istotnym plusem jest natomiast zamieszczony na końcu indeks osobowy uwzględniający nazwiska autorów publikujących w czasopiśmie, a także innych postaci wymienionych w tekście. Uwzględnia on nazwiska oraz pseudonimy twórców, natomiast pomija w większości trudne do identyfikacji akronimy autorów publikowane w poszczególnych zestawieniach tabelarycznych. W wykazie wykorzystanej literatury znajdujemy m.in. bibliografie historyczne i literackie oraz źródła i opracowania poświęcone ówczesnej literaturze dla dzieci i młodzieży, zagadnieniom prasoznawczym oraz poszczególnym autorom i wydawcom związanym z warszawskim tygodnikiem (w większości są to hasła poświęcone poszczególnym osobom zamieszczone w *Polskim Słowniku Biograficznym*, *Bibliografii literatury polskiej* Nowy Korbust czy *Słowniku pracowników książki polskiej*). Warto w tym miejscu wspomnieć o cytowanej w spisie trzypiętomowej syntezie poświęconej polskiej prasie dla dzieci i młodzieży w latach 1824–1918, w której publikowane są również dłuższe wątki poświęcone warszawskiemu „Przyjacielowi Dzieci”, a recenzowana praca z pewnością stanowi ich twórcze rozwinięcie i scalenie.

⁴ W tej kwestii autor odsyła do opracowania D. Kamińskiej, *Grafika polskich tygodników ilustrowanych dla dzieci w II połowie XIX wieku na przykładzie warszawskiego, lwowskiego i poznańskiego „Przyjaciela Dzieci”, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia”* 2015, t. 13, s. 15–51.

W spisie literatury przytoczono też kilkaset różnego typu publikacji z czasopisma, zacytowanych w tekście monografii.

Bez wątpienia monografia Krzysztofa Woźniakowskiego istotnie uzupełnia wiedzę dotyczącą polskich czasopism dla dzieci i młodzieży w okresie zaborowym. Zbiera, porządkuje i rozwija informacje o jednym z najważniejszych i najdłużej wydawanych czasopism tego okresu. Autor wskazał długą listę twórców literatury dziecięcej i młodzieżowej o słabo rozpoznanej i najczęściej już zapomnianej spuściźnie. Praca posiada przejrzyste chronologiczne ramy i umieszcza temat w szerokim i komplementarnym tle prasoznawczym. W sposób barwny i kompetentny opowiada o przemianach treści oraz ewolucji zawartości merytorycznej w odniesieniu do realiów instytucjonalnych oraz zmieniających się trendów literackich, kulturowych i pedagogicznych. Cennym wątkiem są w tej kwestii opisy sposobów lawirowania pomiędzy misją krzewienia wiedzy o kulturze narodu a represyjnymi zaleceniami cenzury. Efektem tego były konkretne strategie umożliwiające w poszczególnych okresach drukowanie lub zatrzymywanie rozmaitych tekstów, a nawet tworzenie lub likwidowanie określonych działów tematycznych.

Praca oparta została przede wszystkim o analizę zawartości treści wszystkich numerów pisma, co wymagało pracy iście benedyktyńskiej ze względu na rozmiary kwerendy obejmującej ponad 60 roczników, zawierających, mimo pewnych braków, z reguły ponad 50 cotygodniowych numerów. Nie istnieje niestety wiele dokumentów i opracowań umożliwiających dokładniejszą analizę otoczki związanej z dziejami edycji pisma oraz jego oddźwięku w polskim społeczeństwie. Niedosytem jest w tym kontekście historia zamknięcia pisma, o której autor wspomina jako zaistniałej w nie do końca jasnych okolicznościach wojennych, związanych nie tylko z trudnościami o charakterze logistycznym, ale i kwestią zgody nowych władz niemieckich po przejściu frontu. Zagadką pozostaje też brak prób reaktywacji czasopisma o ustalonej marce w nowych realiach czasów powojennych.

„Przyjaciel Dzieci” to w znacznym stopniu fenomen organizacyjny, ponieważ w zasadzie nie wykreował grupy znanych i docenianych autorów literatury dla dzieci i młodzieży, którzy osiągnęliby wydatny sukces poza jego łamami. Jest to ważny wniosek wynikający z pracy, który skłania ku rewizji obowiązującego u nas wizerunku literatury dziecięcego pokoju, nie doceniającej w pełni twórczości funkcjonującej w obiegu tylko i wyłącznie czasopiśmiennym.

Omawiana monografia niewątpliwie jest pracą bardzo cenną dla polskiej nauki, świetnie dokumentującą zawartość jednego z najważniejszych w naszych dziejach czasopism dla dzieci i młodzieży. Z pewnością

może ona zainteresować polskich prasoznawców, literaturoznawców, kulturoznawców i historyków zajmujących się okresem drugiej połowy XIX i początkiem XX w.

Bibliografia

- Kamisińska D., *Grafika polskich tygodników ilustrowanych dla dzieci w II połowie XIX wieku na przykładzie warszawskiego, lwowskiego i poznańskiego „Przyjaciela Dzieci”*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia” 2015, t. 13, s. 15–51.
- Kmieciak Z., *Prasa warszawska w okresie pozytywizmu (1864–1885)*, Warszawa 1971.
- Kolasa M., Woźniakowski K., Rogoż M., *Prasa dla dzieci i młodzieży 1824–1918*, t. 1: *Dzieje wydawnicze*, Kraków 2018.
- Kuliczewska K., *Literatura dla dzieci i młodzieży w latach 1864–1918: zarys monograficzny: materiały*, Warszawa 1975.
- Literatura okresu Młodej Polski*, red. K. Wyka, H. Markiewicz, I. Wyczańska, Warszawa 1971.
- Literatura polska w okresie realizmu i naturalizmu*, t. 1–4, red. J. Kulczycka-Saloni, H. Markiewicz, Z. Żabicki, Warszawa 1965 (t. 1), 1966 (t. 2), 1969 (t. 3), 1971 (t. 4).
- Markiewicz H., *Pozytywizm*, Warszawa 2004.
- Prasa polska w latach 1864–1918*, red. J. Łojek i in., seria: Historia prasy polskiej, t. 2, Warszawa 1976.
- Rogoż M., Woźniakowski K., Kwiecień S., *Prasa dla dzieci i młodzieży 1824–1918*, t. 2: *Zawartość, dodatki prasowe, prasa religijna*, Kraków 2018.
- Woźniakowski K., „Okres jednak przejściowy jeszcze”. Warszawski „Przyjaciel Dzieci” podczas redakcji Władysława Ludwika Anczyca (lipiec 1865–marzec 1867), [w:] *Poetyka losu i historii. Profesorowi Tadeuszowi Budrewiczowi w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, red. K. Gajda, R. Stachura-Lupa, K. Wądołny-Tatar, Kraków 2017, s. 405–424.
- Woźniakowski K., *Najkrótsza kadencja. Warszawski „Przyjaciel Dzieci” pod tymczasową redakcją Stefana Krzywoszewskiego (maj–grudzień 1913)*, [w:] *Od modernizacji do mediosfery. Meandry transformacji w komunikowaniu. Prace ofiarowane dr hab. Ryszardowi Filasowi*, red. A. Cieślíkowa, P. Planeta, Kraków 2020, s. 383–405.
- Woźniakowski K., *Ostatnie 15 miesięcy. „Przyjaciel Młodzieży” i „Przyjaciel Dzieci” w okresie I wojny światowej (sierpień 1914–październik 1915)*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2021, t. 24, z. 2, s. 49–74.
- Woźniakowski K., *Pierwsze lata warszawskiego „Przyjaciela Dzieci” – w kręgu Fryderyka Henryka Lewestama i współpracowników (kwiecień 1861–czerwiec 1865)*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia” 2015, t. 13, s. 75–109.
- Woźniakowski K., *Po podziale czasopisma: „Przyjaciel Młodzieży” i „Przyjaciel Dzieci” w ostatnich miesiącach przedwojennych (styczeń–lipiec 1914)*, „Rocznik Towarzystwa Naukowego Płockiego” 2020, vol. 12, s. 393–420.

- Woźniakowski K., *Poligraf redaktorem. Warszawski „Przyjaciel Dzieci” czasu redakcji Emila Skińskiego (wrzesień 1890–czerwiec 1892)*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia” 2016, t. 14, s. 236–253.
- Woźniakowski K., *Warszawski „Przyjaciel Dzieci” pod redakcją Jana Skińskiego (lipiec 1892–marzec 1911). Cz. 1. Charakterystyka ogólna. Teksty literackie*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2019, t. 22, z. 4, s. 45–77.
- Woźniakowski K., *Warszawski „Przyjaciel Dzieci” pod redakcją Jana Skińskiego (lipiec 1892–marzec 1911). Cz. 2. W kręgu popularyzacji wiedzy i rozrywki. Ocena pisma przez współczesnych*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2020, t. 23, z. 1, s. 51–67.
- Woźniakowski K., *Warszawski „Przyjaciel Dzieci” pod redakcją Wacława Podwińskiego (marzec 1911–maj 1913)*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia” 2020, t. 18, s. 62–85.
- Woźniakowski K., *Warszawski „Przyjaciel Dzieci” w epoce rozkwitu – redakcja Jana Kantego Gregorowicza (kwiecień 1867–wrzesień 1890). Cz. 1. Charakterystyka ogólna. Teksty literackie*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2016, t. 19, z. 1, s. 43–70.
- Woźniakowski K., *Warszawski „Przyjaciel Dzieci” w epoce rozkwitu – redakcja Jana Kantego Gregorowicza (kwiecień 1867– wrzesień 1890). Cz. 2. W kręgu popularyzacji wiedzy. Oceny i podsumowania kadencji*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2016, t. 19, z. 2, s. 45–63.
- Wroczyński R., *Dzieje oświaty polskiej 1795–1945*, Warszawa 1987.